

KAFDAĞI

Cilt:3, Sayı:1, Haziran 2018, 31-51

Gönderim Tarihi: 06.03.2018

Kabul Tarihi:20.05.2018

URARTU DİNİ MİMARİSİ

Religious Architecture of Urartu

Pınar ALBAYRAK

Kafkas Üniversitesi Kazım Karabekir

Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu

albayrak_p_@hotmail.com

üyesi

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

İlk kez Asur kaynaklarında M.Ö. 13 yy. da Uruadri ve Nairi adıyla anılan Urartu devleti, denetlenmesi oldukça zor olan yüksek yaylalar, sıradağlar ve derin vadilerden oluşan Doğu Anadolu'da egemenlik kurarak Transkafkasya, İran başta olmak üzere geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Urartu kültürü ile ilgili Krallığın başkenti olan Tuşpa ve çevresinde birçok yapı kalıntısı bu dönem mimarisine ışık tutmaktadır. Urartular yerleştikleri bölgelerde inşa ettikleri kent, kale ve saray gibi çoklu yapı grupları oluşturarak bölgeyi yerleşime uygun hale getirmişlerdir. Bu yapı grupları içerisinde var olan dini mimari olarak nitelendirilen yapılar; tapınaklar, açık hava kutsal alanları ve mezarlardır. Urartu tapınakları; kare planlı, kare cellalı, kule tipli yapılar, açık hava kutsal alanları ise doğal kayalara yapılmış tapınım yerleridir. Urartu mezar yapıları ise devlet sınırları içinde hemen her yerde bulunmuş, çeşitlilik arz eden gömü çeşitleri ve farklı mezar tipleri ile dini mimari içinde yer almış yapılardır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Urartu, Mimari, Din.

Abstract

In 13 B. C. the Assyrian sources mentioned Urartians for the first time as Uruadri and Nairi. Although it is hard to control a high plateau, mountain ranges and deep valleys, they are successfully established dominance in eastern Anatolia and spread a wide geographical area, particularly in Transcaucasia and Iran. Tuspa, the capital of the kingdom and related with the Urartian culture, has many archaeological remains that shed light on the architecture of this period. Urartians made their territory suitable for habitation by constructing multiple building groups like cities, castles and palaces where they are settled. Being one of this Building groups, religious structures are temples, open air sacred areas and tombs. While Urartian temples are square shaped buildings with square cella, tower type structures open-air sacred areas are worship places which made on natural rocks. Urartian tombs, which were found almost everywhere within the borders of the state, are providing us different burial varieties and different types of tombs, therefore considered religious architecture.

Keywords: Eastern Anatolia, Urartian, Architectural, Religion, Tombs

Urartular batıda Fırat Nehri'nden doğuda İran Azerbaycan'ına, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras vadisinden, güneyde Toroslar ve Urmiye Gölü'nün güneyine kadar uzanan geniş bir coğrafyaya egemen olmuşlardır (Pınarcık, 2012, s. 459). Urartu'nun varlığını sürdürdüğü bu geniş coğrafya günümüzde Türkiye, Ermenistan, İran ve küçük bir bölümü ile de Irak tarafından paylaşılmış durumdadır (Salvini, 2006, s. 24).

Ön Asya'da, I. Salmanassar (M.Ö. 1274–1245) döneminde Asur Devletinin güçlü bir şekilde tarih sahnesinde ilerleyişi, doğu ve kuzeydoğu Anadolu'da dağınık olarak varlıklarını sürdüren beyliklerin ortak ve güçlü düşmanları Asur karşısında birleşerek örgütlenmesine sebep olmuştur. Urartu tarihinde bu döneme “*Feodal Beylikler Dönemi, Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi* veya *Urartu'nun Proto Tarihi*” gibi isimler verilmektedir (Ünsal, 2008, s.10). Urartu'nun bir krallık olarak belirtildiği ilk belgeler Asur Kralı III. Salmanassar'ın saltanat yıllarında (M.Ö. 9. yüzyılın ortaları) bıraktığı yazıtlara göre, Urartuların ilk kralı olarak Arame adı ve ilk başkenti olarak ise Arzaşkun adı belirtilmektedir. Böylece Urartuların krallık döneminin başladığını ve daha sonra ki kral Sarduri döneminde başkenti Tuşpa olan Urartu devletinin tarih sahnesinde ilerlemeye devam ettiğini görmekteyiz (Zimansky, 1995, s.1138; Çilingiroğlu, 1997, s. 21-23; Tan, 2010, s. 36).

Urartu devleti varlığını sürdürdüğü yüzyıllar boyunca yerleşim alanlarını daha geniş bir coğrafyaya ulaştırmak ve güçlü bir krallık olmak için başta Asur olmak üzere çevresindeki birçok krallıkla mücadele etmiş, birçok bölgeye seferler düzenlemiş, elde ettiği topraklardan vergiler, ganimetler alarak krallığın gelişerek devamını sağlamıştır (Salvini, 2006, s. 24-30; Çilingiroğlu, 1997, s. 28-47).

Yaşadıkları zorlu coğrafyayı savunma amaçlı kendi lehlerine kullanarak uzun yıllar varlığını devam ettirmiş olan Urartu devleti imar faaliyetlerine verdikleri önemle yayıldıkları bölgelerde pek çok yapı inşa etmişlerdir. Urartu uygarlığının doğduğu ve yayıldığı coğrafi sınırlar içerisinde kültürel anlamda bir bütünlük gösterdiğini söyleyebiliriz ve bunun da en güzel örneklerini mimaride görmekteyiz. Yerleşim alanları içerisinde oluşturulan birbirine benzer planda olan kentler ve bu kentler içerisinde yer alan mimari özellikleri bakımından benzer düzen gösteren yapı toplulukları izlenmektedir.

Urartu tarihi ve kültürünü aydınlatmak üzere çalışmalar yapan bilim insanları¹ Urartulara ait çok sayıda yapı kalıntılarına ulaşılmışlardır ki bu

¹Urartu tarihi ve kültürünü hakkında yapılan çalışmalara bkz.(“Balkan, 1960; Erzen,

kalıntılar ışığında Urartu uygarlığının bilinmeyenleri gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu çalışmada Urartu dini mimarisine ait yapılar olan tapınaklar, açık hava kutsal alanları ve mezar yapıları ele alınarak, bu yapıların taşıdıkları mimari özellikler, yapıların kendi içerisinde benzer, farklı yönleri karşılaştırmalı olarak incelenip, değerlendirilecektir.

Urartu Mimarisi

Urartular yaşadıkları coğrafyanın sarp, kayalık yapısı ve sert iklim koşullarına ayak uydurmayı başarmışlar ve en özgün çalışmalarını bayındırlık alanında yapmışlardır. Çünkü büyük kaleler ve kentlerde yaşayacak tarımcı bir toplum yapısı olmadan bölgede egemenlik kurmak oldukça zordu. Urartulardan günümüze kalmış çok sayıda kale, kent, su bendi, karayolu ve kaya anıtları gibi yapılar bu bayındırlaşma çalışmalarının ürünleri olmuştur. Urartu krallığından günümüze kadar ulaşabilen yapıların Van, Urmiye ve Gökçe göl olarak bilinen “Üç Göller” arasındaki topraklarda olduğunu görmekteyiz (Sevin, 2003, s. 211; Çilingiroğlu, 1983, s. 28). Urartu mimarlığının yapım malzemesi olarak kalker (kireçtaşı), bazalt, andezit, kumtaşı ve alabaster (su mermeri) gibi taş çeşitleri ile kerpiç ahşap ve tunç kullanılmış olup özellikle kireç taşı, bazalt gibi taş malzemeler Urartu krallığı tarafından işletilen taş ocakları ve atölyelerden elde edilmiştir (Baş, 2016, s. 46-48; Belli, 1989, s. 66).

Urartu mimarisinin etkileyici örnekleri, askeri ve dini yapılar olarak kategorize edilen kale ve tapınaklardan oluşmaktadır. Urartu sınırları içerisinde çok sayıda kale yapısıyla karşılaşılmaktadır ve kalelerin yerleşim alanlarının buldukları ovayı kontrol altında tutmak amacıyla Çavuştepe (Erzen, 1977, s.1-59.) ve Bastam (Ceylan, 2016, s.139-140) gibi kayalara oturtulmuş biçimde ve dağ sırtları üzerine kurulmuş Van Kalesi ve Toprakkale gibi yerleşmeler olduğunu görüyoruz. Urartu kalelerinin planların oluşumundaki belirleyici unsurun, dış duvarların seyri ile arazinin koşullarına göre biçimlenmiş olduğunu görmekteyiz. Urartu kalelerinin sur duvarlarının yapımında uygulanan tekniklerin, kuru duvar tekniği, klasik Urartu yöntemi ve uç kale gibi tekniklerin uygulandığını söyleyebiliriz (Erzen, 1977, s.1; Çilingiroğlu, 1983, s. 28-33; Salvini, 2006, s.145; Baş,2016, s. 45-46).

Urartu kalelerinin bazıları askeri, ekonomik ve krali amaçlara bağlı olarak inşa edilmiş ve içinde sivil halkın konutlarına hiçbir zaman yer verilmediği görülmüştür. Ancak tehlike anında halkın geçici olarak kalelere sığınmasına izin verilmiştir. Sivil halkın konut mimarisi kalelerin uygun olan

eteklerinde veya kalenin hâkim olduğu yakın çevrede ya da herhangi bir kale ile bağlantısı olmayan tarım veya hayvancılık alanlarına yakın yerlerde gelişmiştir (Çilingiroğlu, 1997, s. 81). Urartu mimarisinde krallığın yayılım alanı içinde Kuzeyde Karmir-Blur (Salvini, 1967, s. 437-449), doğuda ise Bastam' a kadar geniş bir alana yayılmış olan bir ön avlu ve arkasındaki iki odadan meydana gelen dikdörtgen planlı konut tipi görülmektedir. Bunlara ön avlulu iki odalı evler adı verilir ve bu plan şemasının Urartu krallığı tarafından benimsenmiş ve konutlarda uygulanmış olduğu görülmektedir (Tarhan, 1976-1977, s. 347; Tarhan-Sevin, 1976-1977, s. 273-304).

Dini Mimari

Çok tanrılı dine sahip olan Urartu krallığı, egemenliği altında bulunan ve geniş bir coğrafi bölgede yaşayan, birbirinden ayrı toplulukları tek bir merkezi yönetim altında birleştirmiştir. Kurmuş oldukları resmi devlet dininde, bu toplulukların kutsamakta oldukları bölgesel, yerel tanrılarını da içine alan bir devlet panteonu oluşturmuşlardı (Belli, 1979, s. 29). Urartuların dini ile ilgili bilgi veren kaynakların başında çivi yazılı belgeler ve kabartmalar olduğunu söyleyebiliriz. Urartu krallığının dini hakkında bilgi veren önemli bir kaynak olan Meher Kapı yazıtı Urartu topluluklarında kutsanan tüm tanrıların isimleri ile bu tanrılara kaç adet kurban kesilmesi ile ilgili bilgiler içerir ². Meher Kapı yazıtında baş tanrı olarak Haldi'nin belirtildiğini görmekteyiz. Urartu dini yapıları içinde yer alan tapınakların büyük kısmı da tanrı Haldi'ye adanmış ve Haldi tapınağı olarak belirtilmiştir (Piotrovskiy, 1965, s. 37-40)³. Panteonda tanrı Haldi'den sonra fırtına tanrısı olan Teişeba gelmektedir. Bu tanrının Hurri-Hitit tanrısı Teşup ile aynı olduğu düşünülmektedir (Çilingiroğlu, 1994, s. 25 vd). Üçüncü sırada ise Güneş Tanrısı Şivini vardır. Bu tanrı da Asur Güneş tanrısı “Şamaş” ve Hurri tanrısı “Şimigi” ile aynı tanrı olarak kabul edilir (Çilingiroğlu, 1997, s. 161). Buradan görüldüğü gibi Urartu panteonu en önemli tanrılar itibarı ile başta Hurri olmak üzere yabancı kültürlerin etkisindedir.

Urartu dini mimarisinde yapı grupları; tapınaklar, açık hava kutsal alanları ve mezar yapılarıdır.

Tapınaklar

Urartu dininin kutsal mekânları denildiğinde akla gelen ilk yapılar tapınaklardır ve dini merasimlerin gerçekleştiği birçok tapınak ortaya çıkarılmasına rağmen bu tapınaklarda ne tür dini merasimler yapıldığı çok az

² “Meher Kapı Kaya Yazıtı”nın tam metni için bkz. (Payne, 2006, s.42-46).

³Haldi ismi geçen metinler için bkz. (Payne, 2006; Zimansky, 2012, s. 713).

bilinir (Çilingiroğlu, 1998, s. 229). Urartu kralları tarafından tanrılar için yapılan anıtsal tapınaklar, içerisinde tanrı heykelinin bulunduğu bir kutsal oda ile önünde avlu ve yan odaların bulunduğu bir mimari formda düzenlenmiştir (Belli, 2000, s.193). Urartu tapınakları geniş kapsamlı bir örgütle yönetilir ve tapınak görevlileri arasında başta rahipler olmak üzere, memurlar, kâtipler, şarkıcılar, yüncüler, madenciler, dericiler vb. zanaatçılar görev almaktaydı. Bu şekliyle tapınaklar, içinde büyük bir ailenin yaşadığı bir tür tanrısal ev görünümünde ifade edilebilir (Sevin, 2003, s. 215).

Urartu tapınakları terimi genel mimari yapı olarak kare planlı, kare cellalı, kule tipli yapılar için kullanılmıştır. Ancak Urartu mimarisinde farklı plan özelliklerine sahip 3 farklı planda tapınak yapısı kaşımıza çıkar.

Bu tapınaklardan ilk grup kare planlı ve cellalı kule tipli tapınaklardır. Bu tipteki tapınaklar; Anzavurtepe (Balkan, 1960, s. 133-158). Körzüt ve Yukarı Anzaf (Belli, 1992, s. 442). kalelerinde inşa edilen tapınaklar Menua dönemine aittir. Çavuştepe kalesinde ki Tanrı Haldi ve Tanrı İrmuşini'ye ait tapınakları II.Sarduri dönemine aittir. Yine II. Sarduri dönemine ait olduğu düşünülen fakat yazıtı olmayan bir tapınakta Kayalidere tapınağıdır. Toprakkale tapınağı II.Agrışti, ve Ayanis (Çilingiroğlu - Sağlantımur, 1999, s. 527-540; Çilingiroğlu, - Derin, 1999, s. 402). tapınağı II. Rusa dönemine tarihlenir. Erzincan yakınlarındaki Altıntepe (Karaosmanoğlu vd., 2004, s. 127; Toprak, 2009, s.1-29). tapınağı ile bunların yanı sıra Bastam ve Werachram'da aynı plan şemasına sahip iki tapınağın var olduğu da önerilmektedir (Çilingiroğlu, 1997, s. 67). Standart planlı ve kule tipli olarak adlandırılan bu klasik Urartu tapınakları, her zaman kare bir plana ve kare bir cellaya sahip olmuşlar ve çeşitli örneklerde farklılıklar göstermesine rağmen tapınakların ölçülerine baktığımızda, 13.80 ile 10.00 metre, cellanın boyutları ise 5.30 ile 4.50 metre arasında değişmekte olduğu görülür. Tapınaklar köşelerinde risalitleri (köşe kuleleri) olan çok kalın duvarlara sahiptirler, kare cellaya üç kademeli bir kapı ve dar bir koridordan geçilirdi. Cella içinde tanrı heykelinin yerleştirildiği bir heykel kaidesi ve Urartu tapınaklarında dini merasimlerin yapıldığı açık bir avluda yer almaktaydı. Tapınak duvarlarının altında pencere olmadığı ve cellaya ışığın sadece kapının açılması sonucunda girebildiği düşünülür (Çilingiroğlu, 1997, s. 72)

Standart planlı olarak tanımladığımız Urartu tapınaklarının Doğu Anadolu'ya nereden geldiği bilinmemektedir. Geniş bir coğrafyaya yayılan Urartu tapınaklarının plan, şekil, mimari yapıda göstermiş oldukları tekdüzelik veya benzerlik genel bir kökeni işaret etmektedir (Toprak, 2009, s.18).

Standart planlı olmayan ikinci tip tapınak, I. Argiştî dönemine tarihlenmekte ve Sevan Gölü civarındaki İrepuini kentinde bulunmaktadır. Bu tapınak, standart Urartu tapınaklarının aksine dikdörtgen planlıdır ve köşelerinde rizalitleri bulunmamaktadır. Yine aynı kentte görülen ve standart planlı olmayan üçüncü bir plan tipini sergileyen tapınak önde sütunlu bir salon, bunun arkasında ölçüleri 40 x 8 metreye ulaşan dikdörtgen planlı uzun bir mekân ve bu mekâna bağlı biri cella olan iki odadan meydana gelmiştir. Cella olarak tanımlanabilecek odanın ortasında kare planlı bir platform bulunmaktadır. Urartu tapınak mimarisinde ki bu iki örnek Urartu sınırları içinde bir kez bile tekrarlanmamıştır. Sevan gölü bölgesinde Urartulu olmayan halkların nüfus aktarımı yoluyla yoğun olarak yerleşmiş olduğunu düşünürsek, bu plan şemasının bölgeye yerleşen halkların bir geleneği olabileceği düşünülür (Çilingiroğlu, 1997, s. 67 vd.).

Açık Hava Kutsal Alanları

Urartu dininde kutsal mekanlar olan Urartu tapınaklarının yanı sıra açık hava tapınım yerleri olarak da belirtilen kayalara oyulmuş, açık hava kutsal alanları bulunmaktadır. Bu kutsal alanlarda dikilitaşlar ve kayalara oyulmuş simgesel tapınak kapıları özel bir önem taşımaktadır (Sevin, 2003, s. 216).

Akköprü köyü ile Toprakkale'nin dik tepesi arasında yer alan Meher kapı, Urartu dini ve tanrıları hakkında bilgi veren yazıtı ile açık hava kutsal alanı olarak düzenlenmiştir (Piotrovskiy, 1965, s. 38). Kireç taşından kayalıklar içine oyulmuş yapı 5.35m yüksekliğinde, 3.15 m genişliğinde ve 1.30 metre derinliğinde bir nişten oluşur. 3 katlı bir çerçeveye sahip olan yapının iç nişi 74x1.96m boyutlarındadır ve 94 satırlık bir yazıtla tamamen örtülmüş durumdadır (Salvini, 2006, s. 155-156). Meher Kapı, Urartu dininin kutsanan 79 tanrı ve tanrıçanın adı ve bu tanrı ve tanrıçalar için kurban edilecek hayvanların türleri ve sayıları belirtilmiştir (Piotrovskiy, 1965, s. 38)⁴. Van ilinin Özalp ilçesinin kuzeyinde yer alan Yeşilalıç köyünün kuş uçuşu 1 km kadar güneyinde yer alan Yeşilalıç açık hava kutsal alanının yüzü güneye bakan kayalara oyulmuş dikdörtgen şekilli ve etrafı iki basamaklı bir çerçeve ile çevrilmiş anıtsal bir niştir. 1.30 m derinliğindeki bu nişin önünde yine kayalara oyulmuş küçük bir platform bulunmaktadır. Bu platform ve arkasındaki nişe güneyden kayalara oyulmuş basamaklarla ulaşılır. Yeşilalıç kutsal alanı gösterdiği bu mimari özellikleri ile meher kapı kutsal alanı ile büyük benzerlik göstermektedir (Sevin-Belli, 1976-1977, s. 369-370-371).

⁴ “Meher Kapı Kaya Yazıtı”nın tam metni için bkz.(Payne, 2006, s.42-46).

Van kalesinin kuzey eteklerinde II. Sarduri tarafından inşa edilmiş Analı-kız (Hazine Kapısı), anıtsal kaya mimarlığı Urartu dini mimarlığı içindeki tek örnektir. Anıtsal iki nişten oluşan ve bu nişlerin önünde ana kayaya oyulmuş düz alan kutsal alanın mimari şemasını oluşturur. Anıtsal nişlerden doğuda olanı bir hiyerarşiyi nitelendirircesine biraz öndedir ve nişlerin içinde yer alan bazalt kaide ve stellerin çift olduğu görülür (Tarhan, 2005, s.115-136).

Urartu Mezarları

Çok tanrılı bir inanışa sahip olan Urartu uygarlığında öteki dünya inanışını mezar yapılarından takip edebiliyoruz. Ölen kişilerin tümüyle yok olmayıp öbür dünyada bir şekilde yaşadığına inanılıyordu. Bu sebeple cesetlerin korunması gerekmiştir ve kentlerin yakın çevrelerinde geniş mezarlıklar yer almıştır (Sevin, 2003, s. 232).

Urartularda gömü biçiminin ana karakteri çoklu gömüler oluşturmakta ve mezar odalarına birden fazla gömü yapıldığı görülmektedir. Bu çoklu gömü şekli mezar tipleri ve mezar mimarisini de etkilemiştir. Mezarlarda normal gömülerin yanında kremasyon gömülerinin de olduğu saptanmıştır (Sevin,1980, s.158; Çilingiroğlu, 1992, s. 477; Konyar, 2011, s.206-231). Ancak mezar mimarisinde yakarak veya yakmadan yapılan gömüler için farklı mezar yapıları gelişmemiş ve aynı plan ve tip mezarlar içinde her iki çeşitten de gömüler bulunmuştur. Urartu mezar mimarisinin çeşitlenmesinde farklı etnik yapıdan insanların Urartu krallığı içinde var olması, halkın ekonomik yapısı, yöneten ve yönetilen sınıfların varlığı, mezar mimarisindeki çeşitliliğin ana sebepleridir. Bu farklılıklar mezar işçiliğinde, plan tiplerinde ve mezar içinde var olan hediye eşyalardan anlaşılmaktadır.

Urartularda mezar türleri; Kaya mezarları, oda mezarları, taş sandık mezarlar, basit toprak mezarlar, Urneler (ölü çömlekleri) ve küp mezarlar gibi türler olarak görülür (Konyar, 2011, s. 22- 202; Çilingiroğlu, 1997, s. 89).

Urartu mezar geleneği içinde en önemli yeri anıtsal kaya mezarları almaktadır. Genellikle Urartu yerleşim alanı içinde önemli kalelerin inşa edildiği kayalıklara oyularak yapılan kaya mezarları, yönetici üst sınıfın veya doğrudan krali sülaleye ait kişilerin gömüldükleri mezar tipleridir. Bu tür mezarlarda bölgesel anlamda farklılıklar görülmesine rağmen tüm Urartu kaya mezarlarında ortak bazı özellikler belirlenebilmektedir. Madencilğin etkisiyle düz ve pürüzsüz duvar yapılarına sahip olan kaya mezarlarının içlerinde niş, seki, sunak çukuru gibi çeşitli mezar donanımları

bulunmaktadır (Çevik, 2000, s. 22; Çilingiroğlu, 1997, s. 89).

Kaya mezarlarının önlerinde genellikle bir platform yer alır ve bu platform birçok örnekte görüldüğü gibi kayaya oyulmuş basamaklar şeklindedir. Bu tip mezar yapılarında kaya yüzeyi düzeltilerek/işlenerek daha anıtsal bir cephe meydana getirilmiştir. Mezar odalarının iç duvarlarında genellikle niş açıklıkları oluşturulmuştur. Çoklu gömü anlayışına uygun, birden fazla kullanıma olanak tanıyan giriş, kapı sistemi düzenlenmiştir (Sevin,1980, s.153-164; Çilingiroğlu, 1997, s. 89; Çevik, 2000, 22 vd.; Belli-Ceylan, 2002, s.124-126; Konyar, 2011, s. 206- 207-208;Ceylan, 2008, s. 115).

Bir diğer mezar geleneği olan yer altı oda mezarları, Urartu coğrafyasında en yaygın görülen mezar türüdür. Kaya mezarlıklarından, arazideki konumları ve yapı malzemeleriyle ayrılan bu tür mezarlar kendi içlerinde de “oyma” ve “örme” olarak iki ana gruba ayrılır (Zorlu, 2009, s.11). Taştan inşa edilmiş oda mezarlardan en çarpıcı örnekleri Erzincan yakınlarındaki Altıntepe (Çilingiroğlu, 1997, s. 87-96.) ve Patnos yakınlarındaki Kamışlı köyünde yer alan taş oda mezarıdır (Sevin, 1989, s. 331).

Diğer bir grup ise taş sandık mezarlardır ve bunlar toprak içine açılan bir çukurun etrafının taşla ile çevrenmesi ve mezarın üzerinin bir veya birden fazla sal taşı ile örtülmesinden meydana gelmiştir (Çilingiroğlu, 1997, s. 87-96). Taş sandık mezarlar yapısal olarak yeraltı oda-mezarlarının yalın ve küçük modelleri gibi görünürler ve bu tür mezarlar çoğunlukla halka özgüdür ve genellikle bir kez kullanılmaya yönelik düzenlenmiştir. Kapısı açılarak tekrar kullanılabilir olmadıkları için oda mezarlarından ayrılırlar (Zorlu, 2009, s.22-23).

Urartu mezar yapılarında bir diğer gömü geleneğinin Urneler olduğunu görmekteyiz. Bu gömü geleneği yakılarak gömülen cesetlerle ilgili bir gömü şekli olarak ifade edilir. Urne, kremasyon-yakma işleminden sonra ölünün kalıntılarının (kül, kemik) konulduğu tunç veya çoğunlukla pişmiş topraktan yapılan kısa boyunlu, şişkin karınlı, düz dipli kapları tanımlamak için kullanılan bir terimdir (Konyar, 2011, s. 225).Bu gömü şeklinde, kremasyona uğramış cesetten artakalanlar ölü kabı içine konarak ağız bir çanakla kapatılmış ve kaya oyuğu içine ya da üç yamı taş levhalarla çevrili, niş görünümlü yapay bir hazneye yerleştirilerek üzeri toprakla örtülmüştür (Çevik, 2000, s.16-22).

Son yıllarda Urartu yerleşim sahası içinde yürütülen sistematik kazılarda Urartu ölü gömme tarzlarına “küp mezarlar” olarak yeni bir

uygulama daha eklemiştir. Küp mezarlarda, ölülerin dik ya da bükülerek küplerin içine gömüldüğü görülmektedir (Çilingiroğlu,1997, s. 89). Urne mezarlara benzer bir gömü geleneğinin uygulandığı küp mezarların sayıca az olduğu görülmekle birlikte bunlar; Harmantepe’de bir örnek, Van Kalesi höyük ve Suçatı’ da rastlantı sonucu bulunmuş bir örnekten ibarettir (Çevik, 2000, s.2000).

Urartu gömü geleneğinde bir diğer farklı mezar formunu Basit toprak mezarlar olduğunu görmekteyiz. Bu mezar türünde, ölüler toprak içine açılan bir çukura yerleştirilmiştir ve etrafında taş veya kerpiçten yapılmış bir duvar yoktur. Genellikle ayaklarını karnına çekmiş durumda yerleştirilen ölülerin yanında basit ölü armağanları bulunmuştur (Çilingiroğlu, 1997, s. 87 vd.). Tek kişinin gömüldüğü örneklerin yanı sıra aynı alanda birden fazla kişinin gömülmüş olduğu basit toprak mezarlar da bulunmuştur. Bu durum oda mezarlardaki çoklu gömü anlayışının basit toprak mezarlarda da uygulanmış olduğunu göstermektedir (Çevik, 2000, s. 16-22; Konyar, 2011, s. 224).

SONUÇ

Urartu uygarlığının doğduğu ve yayıldığı geniş coğrafi sınırlar içerisinde kültürel anlamda bir bütünlük gösterdiğini söyleyebiliriz ve bunun da en güzel örneklerini mimaride görmekteyiz. Urartu dini mimarisinde tapınaklar önemli bir yer tutmaktadır. Urartu tapınaklarının en çok kullanım görmüş türü standart planlı tapınaklardır. Bu tapınaklar, çatısı ağır payeler ile taşınan görkemli tören salonları, revaklı avluları, depoları, sunakları ile birlikte büyük bir kompleks yapıyı oluşturan kare cellalı ve kule tapınaklardır. Bu tapınakların plan, şekil ve mimari yapıda göstermiş oldukları tekdüzelik veya benzerlik mimari yapının genel bir kökeni işaret ettiğini söyleyebiliriz. Ancak bu mimari tarzının Doğu Anadolu’ya nereden geldiği henüz bilinmemektedir. Urartu dini mimarisinde standart plan dışı iki farklı tapınak yapısının olduğunu görmekteyiz. Bu iki farklı örnek Sevan Gölü civarındaki İrepuini kentinde yer alan tapınaklardır. Tapınaklardan ilki, standart Urartu tapınaklarının aksine dikdörtgen planlıdır ve köşelerinde rizalitleri bulunmamaktadır. Yine aynı kentte görülen ve standart planlı olmayan ikinci tapınak ise önde sütunlu bir salon, bunun arkasında ölçüleri 40 x 8 metreye ulaşan dikdörtgen planlı uzun bir mekân ve bu mekâna bağlı biri cella olan iki odadan meydana gelmektedir. Bu iki tipin Urartu sınırları içinde tekrarlanmamış örnekler olduğunu söyleyebiliriz. Köken olarak bu tipin, Sevan gölü bölgesinde Urartulu olmayan halkların nüfus aktarımı yoluyla yoğun olarak yerleşmiş bir bölge olduğunu düşünürsek, bu plan şemasının bölgeye yerleşen nüfusun bir kültürü

olabileceği düşünülebilir.

Urartu dininde tapınakların yanı sıra tapınma alanları olarak düzenlenen kayalara oyulmuş simgesel kapılar ve dikilitaşlar açık hava kutsal alanları olarak nitelendirilmektedir. Bu alanlar Urartu dini ile ilgili bilgi veren önemli kaynaklar arasında olmaları sebebiyle önem arz eden yapılardır. Kayalara oyularak oluşturulmuş bu tapınım alanları tanrı kapısı olarak nitelendirilerek benzer mimari özellikler taşımakla birlikte birbirinden farklı ölçülerde düzenlenmişlerdir.

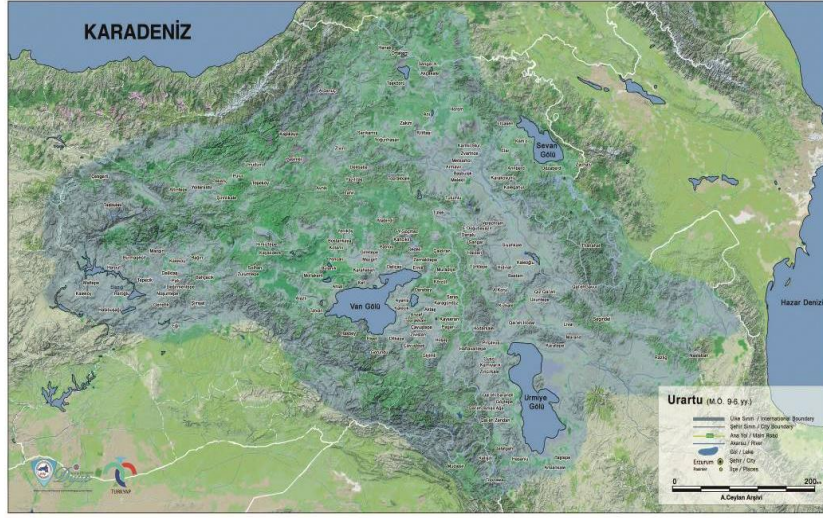
Urartularda dini inançlara göre şekillenen mezar mimarisinin gelişim süreci incelenmiş olup, dini inançlar çerçevesinde ölümden sonraki yaşama olan inanç sebebiyle ölülerini gömmeye ihtiyacı duyan Urartularda mezar mimarisinde farklı formda mezar tiplerinin uygulandığını görmekteyiz. Bu çeşitliliğin sebebi farklı etnik yapıdan insanların Urartu Krallığı içinde var olması, halkın ekonomik yapısı, yöneten ve yönetilen sınıfların varlığıdır. Mezar mimarisindeki çeşitliliğin ana sebepleri olan bu farklılıklar, mezar işçiliğinden, plan tiplerinden ve mezar içinde var olan hediye eşyalarından anlaşılmaktadır.

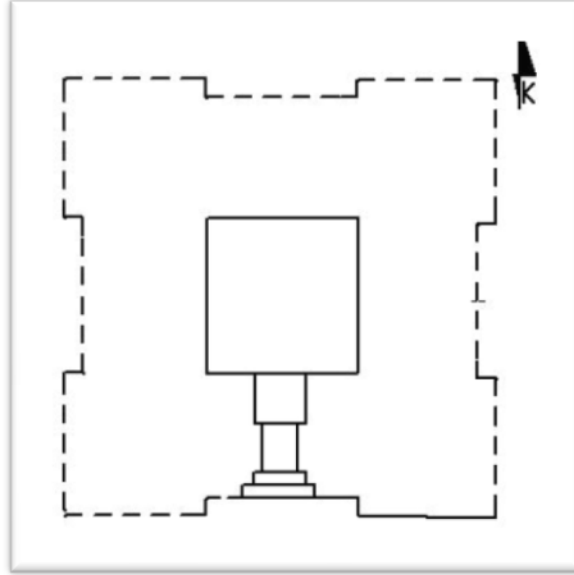
KAYNAKLAR

- Balkan, K. (1960), "Patnos Yakınında Anzavurtepe' de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia*, Sayı: 5, s. 133-158.
- Baştürk, M. B. (2006), *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığındaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Baş, A. (2016), "Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik", *Uluslararası Amisos Dergisi*, Sayı:1, s. 44-86.
- Belli, O. (1979), "Urartularda Totemcilik Sorunu", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı: 7, s.29-41.
- Belli, O. (1989), "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı: 11, s. 65-88.
- Belli, O. (1992), "1991 yılı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı", *Anıtlar Müzeler Genel Müdürlüğü XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s. 441-468.
- Belli, O. (2000), "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I*, İstanbul, Görsel Yayın.
- Belli, O. - Ceylan, A. (2002), "Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Sayı:5, s.119-142.
- Ceylan, A. (2008), *Doğu Anadolu Araştırmaları I*, Erzurum, Güneş Vakfı Yayınları.
- Ceylan, A. (2015), *Doğu Anadolu Araştırmaları II*, Erzurum, Güneş Vakfı Yayınları.

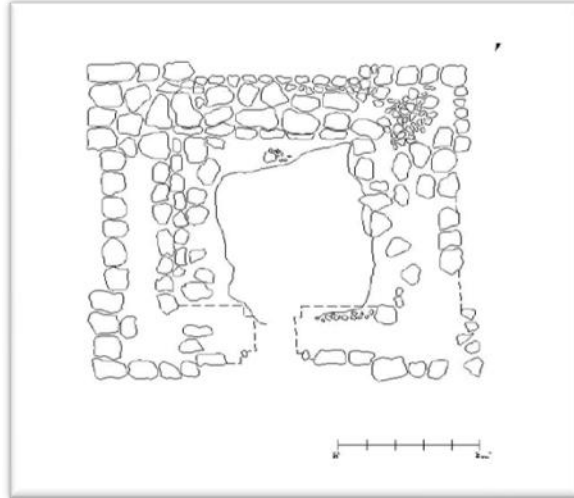
- Ceylan, A. (2016), “Kuzey Anadolu Yüzey Araştırmalarında Keşfettiğimiz Kaya Mezarları”, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:3, s. 7-67.
- Ceylan, N. (2016), “Urartuların İran’daki Krali Kenti: BASTAM”, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:2, s.137-158.
- Çevik, N. (2000), *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1983), “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı: 2, s. 28-37.
- Çilingiroğlu, A. (1992), “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış”, *Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s. 469-491.
- Çilingiroğlu, A. (1994), *Urartu Tarihi*, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1997), *Urartu krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1998), “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri”, *Karatepe’de ki Işık Halet Çambel’e Sunulan Yazıla*, İstanbul, Ege Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. - Sağlamtimur, H. (1999), “Van – Ayanis Urartu Kalesi”, *Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü XX. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt-I*, s. 527-540.
- Çilingiroğlu, A. - Derin, Z. (1999), “Ayanis Kalesi Kazıları 1998”, *Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt-1, s. 397-408.
- Erzen, A. (1965), “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XIV, s.141-146.
- Erzen, A. (1977), “Çavuştepe, Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönem Kazıları”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4-5, s.1-59.
- Karaosmanoğlu, M. - Özkan, H.- Öztürk, N.- Can, B. - Korucu, H. (2004), “Altıntepe Kazısı 2003”, *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt-1, s. 127 vd.
- Konyar, E. (2011), “Urartu da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri”, *Urartu Doğuda Değişim*, s.206-231.
- Payne, M. R. (2006), *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pınarcık, P. (2012), “Urartu Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2 /XXVII, s. 460-482.
- Piotrovskiy, B. B. (1965), “Urartu Dini”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1-2, s. 38-48.
- Salvini, M. (1967) “Neue Urartäische Inschriften Aus Karmir-blur”, *Orientalia* 36, s.437-449.
- Salvini, M. (2006), *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sevin, V.-Belli, O. (1976-1977), “Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4-5, s. 367-393.
- Sevin, V. (1980), “Van Kalesinden Bir Kaya Mezarı ve Urartularda Ölü Yakma Geleneği”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, s. 151-164.

- Sevin, V. (1989), “Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, s. 329-340.
- Sevin, V. (2003), “Eski Anadolu ve Trakya Başlangıçtan Pers Egemenliğine Kadar”, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Tan, A. (2010), *Urartu Krallığının Kuruluşu*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tarhan, M. T. - Sevin, V. (1976-1977), “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4-5, s. 273-304.
- Tarhan, M. T. - Sevin, V. (1976-1977), “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları II: Konut Mimariği”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4-5, s. 348-360.
- Tarhan, M. T. (2005), “Uç Kale: Çavuştepe Sardurühinili'nin Gizemli Yapısı ‘Kral Kültü Tapınağı’”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18, s.115-136.
- Toprak, H. (2009), *Altuntepe Urartu Tapınağı*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ünsal, V. (2008), “Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri”, *Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 5, s. 9-32.
- Zimansky, P. E. (1995), “The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia”, *Ancient Near Eastern History and Culture*, s.1135-1146.
- Zimansky, P. E. (2012), “İmagining Haldi”, *Alter Orient und Altes Testament*, s. 713-723.
- Zorlu, F. (2009), *Urartu Ölü Gömme Adetleri*, Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi).

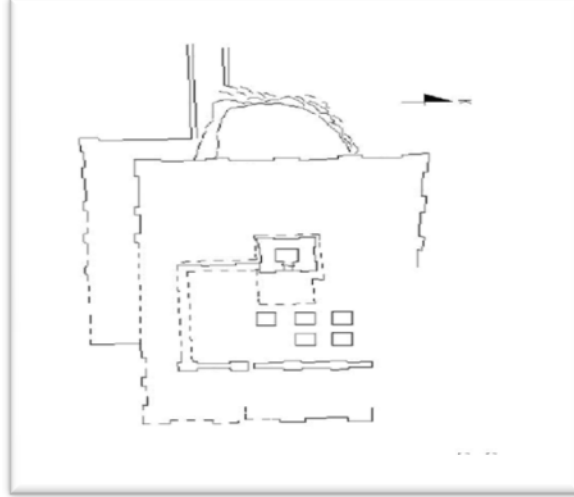
LEVHALAR**URARTU YAYILIM HARİTASI****Levha-1:**Ceylan, A. (2015)**Van Kalesi****Levha-2:**Tarhan, M.T. (2011)

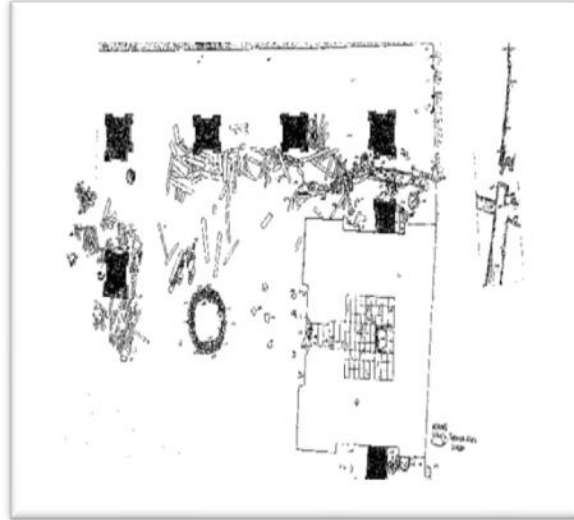
Anzavurtepe Tapınak Planı
Levha-3: Toprak, H. (2009)

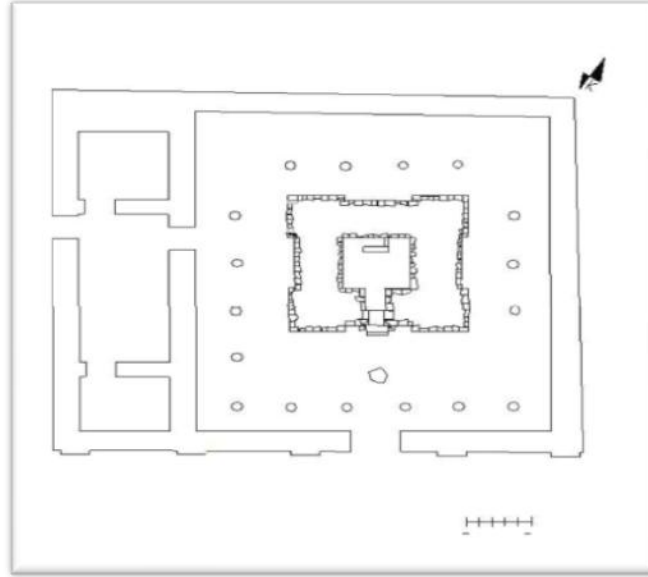
Yukarı Anzaf Tapınak Planı
Levha-4: Belli, O. (1998)

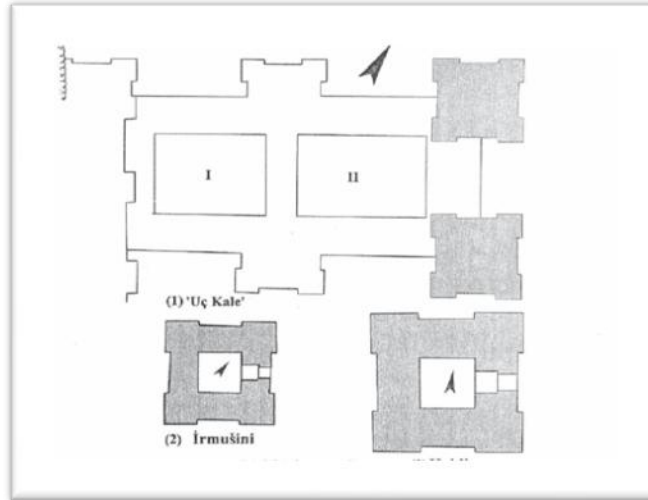
Çavuştepe Yukarı Kale Tapınak Planı
Levha-5: Erzen, A.(1977)

Ayanis Tapınak Planı
Levha-6: Çilingiroğlu, A. - Derin Z. (1999)

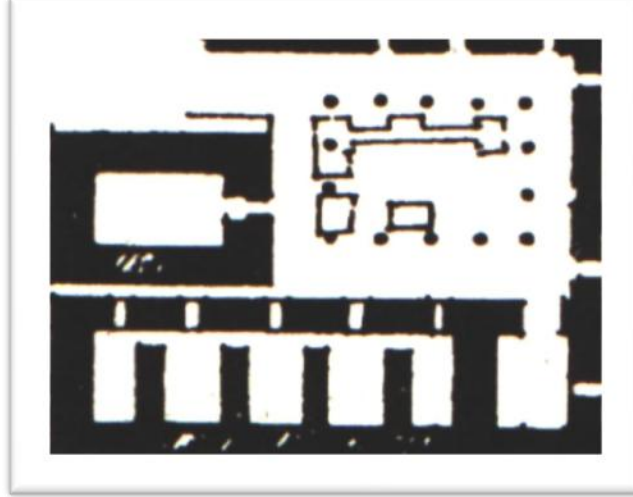

Altıntepe Tapınak Planı
Levha-7: Toprak H. (2009)

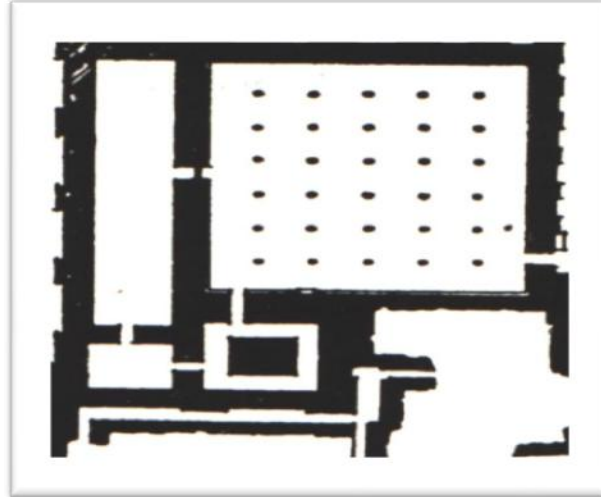

Uç Kale ve İrmüşini, Haldi Tapınakları
Levha-8: Tarhan, M. T. (2005)

İrepuni Kentinde Tanrı İwarsa'ya Adanmış Tapınak
Levha-9 Baştürk, M. B.(2006)

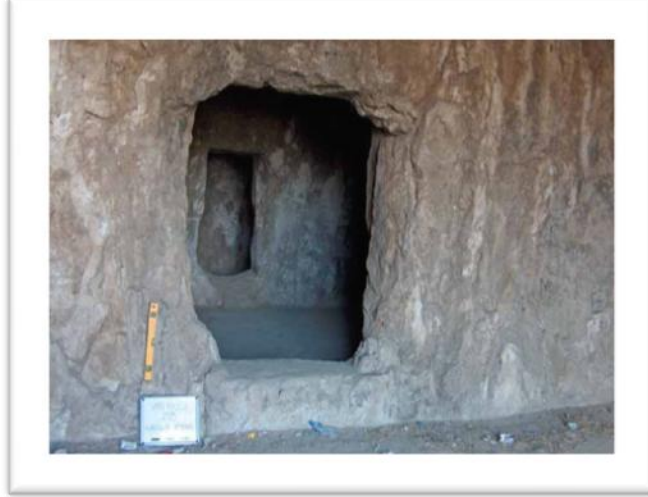
İrepuni Kentinde Standart Planlı Olmayan Diğer Tapınak
Levha-10 Baştürk, M. B.(2006)

Anah Kızı Kutsal Alanı
Levha-11: Tarhan, M.T. (2011)

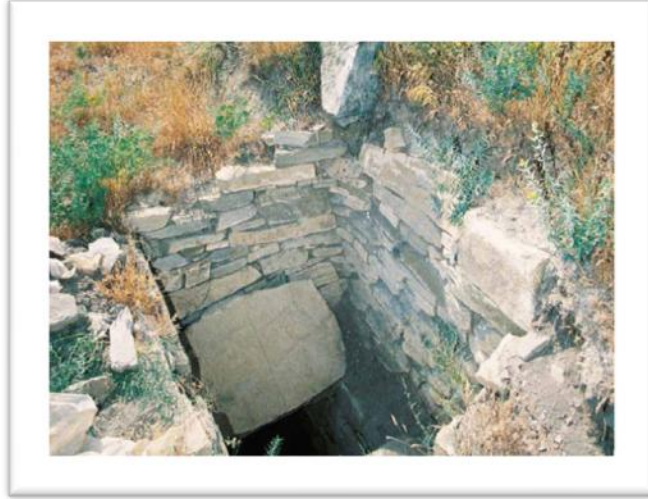
Meher Kapı
Levha-12 Salvini, M. (2011)

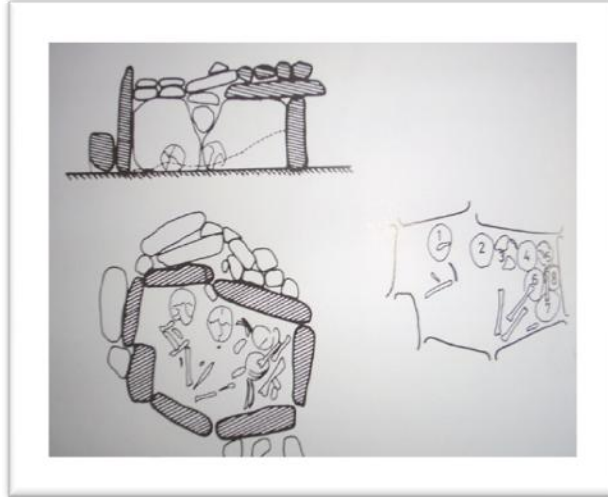
Van İç Kale Kaya Mezan
Levha-13: Konyar, E. (2011)

Doğubeyazıt Kaya Mezarı ve Ağrı Ata Bindi Kaya Mezan
Levha-14: : Konyar, E. (2011)

Van Yoncatepe Nekropolü Oda Mezar
Levha-15: Konyar, E. (2011)

Dilkaya Mezarlığı Basit Taş Sandık Mezar
Levha-16: Çilingiroğlu, A.(1997)

Altıntepe Urne Gümü
Levha-17: Konyar, E. (2011)